

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Studying Yezidism traditions and beliefs
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

آیین و باورهای قوم ایزدی

فریدون آوزمانی*

عضو هیئت علمی گروه علوم و تاریخ هنر، پژوهشکده نظر

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۱۵ تاریخ اصلاح: ۹۶/۱۲/۲۱ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۱/۱۵ تاریخ انتشار: ۹۷/۰۳/۳۱

چکیده

قرن هاست که در سرزمین شمالی میان‌رودان و کوهستان‌های صعب‌العبور آن ناحیه، مردمانی کرد زبان با آیینی خاص زندگی می‌کنند، آنها پیرو مجموعه‌ای از آیین‌های باستانی ایران و میان‌رودان هستند که باورهای خود را چون گوهری گران‌بها پنهان و پوشیده داشته و خود را «ایزدی» می‌نامند، پس از گسترش اسلام در ایران ارتفاعات کوهستان‌های هولوان (حلوان) و سنجار را پناهگاه خود ساختند تا بتوانند کیش باستانی خود را حفظ کنند؛ آنها مردمی راستگو، دلیر و بر عهد و پیمان خود استوارند. در این مقاله به بررسی عقاید و برخی آداب و رسوم آنها به اجمال اشاره شده است. **واژگان کلیدی:** ایزدی‌ها، عقاید و آداب و رسوم، آیین‌های باستان، کرد زبان.

مقدمه

البتة وابستگی سیاسی، قومی و یا مواردی مانند ثروت و قدرت می‌تواند دلیل انتساب به این خلیفه باشد، اما معمولاً قطب و پیر مرجع شخصیت اخلاقی و علمی است که مریدان گرد او جمع می‌شوند که در مورد یزید این چنین نبوده است. از سوی دیگر ایزدی‌ها در نواحی هستند که در مجاورتشان فرقه یارسان یا اهل حق قرار دارد و با توجه به اینکه ایزدی‌ها با فرقه مذکور حسن همجواری دارند بنابراین انتساب آنان از این جهت نیز به خلیفه اموی مردود است.

۲. ایزدیه یک آیین و کیش باستانی قوم کرد بوده و انتساب آنان بر هر قومیت دیگر غیرکرد مردود است «رشید یاسمی» مورخ و پژوهشگر چنین می‌گوید: «وجه تسمیه ایزدی‌ها به غلط منسوب به یزید بن معاویه است، در حالی که اصل ریشه آن از یزدان پرستی مشتق شده است که در اوستا یزتا و در پهلوی یزد و در فارسی جدید یزدان گویند» (رشید یاسمی، ۱۳۶۳). ایزدی در واقع منسوب به ایزد مهر است و ایشان بازماندگان مهرپرستان بوده که در دوران اسلامی عقاید و باورهایشان تغییراتی داشته و نوعی دگردیسی و همزیستی با مسلمانان داشته‌اند.

۳. خداوند پیش از آفرینش زمین و آسمان، شروع به آفرینش فرشتگان کرد و هفت فرشته آفرید تا او را یاری دهند، او در هر روز یک فرشته آفرید. خداوند در نخستین روز، فرشته‌ای به نام «عزازیل (Azazel)» یا «طاوس الملائک» آفرید و به او مقام سروری و ریاست فرشتگان بخشید. ویژگی‌های ملک طاوس بسیار شبیه «ابلیس» یا شیطان بوده و از همین

ایزدی‌ها تا پیش از جنگ عراق و سوریه مسلک آنها برای اکثر مردم پوشیده بود، اما این جنگ و نظام وارده بر آنها فرصتی برای شناسایی آنان و دین و آیینشان فراهم کرد. ایزدی‌ها یا یزدی‌ها (شیطان پرستان) از اقوام باستانی ایران و شعبه‌هایی از کردهای آریایی هستند و قبل از جنگ در حدود ۱/۵ میلیون نفر بوده‌اند که در گستره جغرافیای عراق، ترکیه، سوریه، ارمنستان، گرجستان و ایران زندگی می‌کردند اما اکنون آمار درستی از تعدادشان در دست نیست، در پژوهش‌های جدید ایزدی‌ها ایران به کلی نادیده گرفته شده‌اند در حالی که ایران یکی از خاستگاه‌ها و زیستگاه‌های مهم این قوم در طول تاریخ بوده است. ایزدی‌ها از اعقاب و بازماندگان کیش‌های باستانی بین‌النهرین و مخصوصاً ایران هستند که در دوران اسلامی به حیات خویش ادامه داده و کمابیش رسوم و باورهای خود را در قالب جدید حفظ کرده‌اند به گونه‌ای که در مواردی چنان با آداب و آیین اسلامی آمیخته است که برای پیروان امروزی قابل تشخیص و تفکیک نیست.

فرضیه‌ها و نظریات زیادی در موارد ایزدی‌ها و شکل‌گیری آنها در دوران اسلامی ابراز شد که برخی از مهمترین آنها به اختصار به شرح زیر است:
۱. پیرو یزید هستند که این فرضیه با توجه به شخصیت یزید پادشاه اموی، که تفکرات فلسفی و دینی محکمی نداشت قابل قبول نیست.

قراین بر این مسئله گواهاست که تفکرات یزدیان با ظاهر اسلامی توسط او طراحی و تدوین شده و با ترسیم سیمای استوره‌های شیخ عدی و مخصوصاً الگوسازی مدفن او از اماکن مقدس اسلام، مکانی برای گردهمایی یزدیان در هر سال به عنوان زیارت در دره لاش را فراهم آورد، این مکان قبل از دفن شیخ عدی نیز از اماکن مقدس مسیحیان و احتمالاً اقوام قبل از آنها بوده است، اما مراسمی که در این مکان انجام می‌شد اغلب مربوط به ادیان پیش از اسلام مخصوصاً آیین مهرپرستی بود که در این نامه به اختصار به آن اشاره می‌کنیم.

در ورودی دره لاش راهی به طول دویست متر به جهت راست از راه اصلی منشعب می‌شود که آن را با سنگ‌های سپیدرنگ فرش کرده‌اند که «پل صراط» نام دارد چون یزدیان قائل به تناسخ ارواح هستند، لاجرم ارواح دو بهشت دنیوی و اخروی خواهند داشت بنابراین پل صراط دنیوی نیز برای آنها تدارک دیده شده است. روبروی در ورودی محوطه ضریح شیخ عدی قبه‌ای وجود دارد که یزدیان آن را باب‌الغفور می‌نامند، در قسمت شمالی ضریح حجره‌هایی وجود دارد که در دل سنگ ساخته شده‌اند در یکی از این حجره‌ها، ستونی از سنگ تراشیده‌اند و آن را ستون «مراد» می‌نامند که الگوبرداری از ستون حنانه در مدینه و آرامگاه پیامبر اسلام (ص) است، در سمت چپ ضریح شیخ، چشمه مقدسی قرار دارد که زائران در آن غسل می‌کنند و «عین‌البیضا» یا به زبان محلی کانی سب (چشمه سپید) نامیده می‌شود بدین ترتیب مقدس‌ترین مکان در جهان هستی نزد یزدیان لاش است زیرا علاوه بر محل دفن شیخ عدی و ابوالبرکت و سایر مشایخ در باور آنها خداوند در روز قیامت در این وادی نزول می‌کند و نیز ملک طلوس برای اولین بار در چهارشنبه در این مکان هبوط کرد. یزدیان به جشن و سرور و شادمانی گرایش بسیار داشته و اعیاد متعددی دارند که مهمترین عید آنها عید کبیر یا عید جماعت است که این عید مصادف است با موسم زیارت و حج یزدیان که از ۱۴ مهر آغاز و در ۲۱ مهر پایان می‌پذیرد این عید با شکوه‌ترین و بزرگترین عید یزدیان به شمار می‌آید، یزدیان از مناطق مختلف به لاش می‌آیند تا مراسم حج و جشن عید جماعت را برپا کنند، در ایام عید چندین مراسم ویژه دارند که به اختصار اهم آنها به شرح زیر است:

۱. غسل در چشمه زمزم یا عین‌البیضا که تمام حاضران باید آن را انجام دهند.

۲. مراسم قاپاغ به معنای تیراندازی دسته جمعی، آنها در پایان روز پنجم عید به بالای کوه‌های اطراف معبد لاش رفته و به مناسبت حلول سال نو تیراندازی می‌کنند سپس به محوطه مرقد شیخ بازمی‌گردند و حلقه‌های رقص و پایکوبی تشکیل می‌دهند و به آوازخوانی می‌پردازند. سپس امیر شیخان گاو سفید رنگی را به معبد هدیه می‌کند و به صورت نمادین از حاضران می‌خواهد تا او را در مقابل گزند دیگران محافظت کنند. سپس نیروهای جوان که مسلح هستند گاو را در میان گرفته و به نزد مزار شیخ شمس‌الدین می‌برند و در آنجا اذکار و سرودهای ویژه مذهبی زمزمه کرده و متعهد می‌شوند که گاو سفید را سالم به معبد شیخ عدی برگردانند در این میان دو فرد یزدی که کسی آنان را نمی‌شناسد گاو را به سرقت می‌برند، جمع حاضران ندا در می‌دهند که گاو را ردیدند، همگی سارقان را دنبال

جهت بوده که نام «شیطان‌پرستان» نیز به گروه یزیدیه اطلاق شده است. ۴. سابقه آیین یزیدیه به زمانی پیش از اسلام برمی‌گردد، زیرا ردپای عقاید بابلی، یهودی، مسیحی، هندی و زروانی و مخصوصاً زرتشتی و مهری به وضوح در عقاید آنها دیده می‌شود، در هنگام ورود اعراب، آنها از ترس به تغییر کیش خود تظاهر می‌کنند، اما برای فاش نشدن این راز و در امان از چیرگی اعراب، در کوهستان‌های دسترس‌ناپذیر حلوان (سر پل زهاب) در ایران و سپس در کوهستان‌های شمال عراق (سنجار) و حوالی آن مأمن می‌گزینند.

۵. برخی از مورخین معتقدند که آیین ایزدی را شخصی به نام «شیخ عدی» در قرن پنجم و ششم هجری پایه‌گذاری کرده، شیخ عدی بن مسافر در سال ۴۹۷ ه.ق در روستای «بیت‌فار» در جنوب بعلبک در لبنان و در خانواده‌ای مسلمان به دنیا آمد. عدی بن مسافر پس از گذراندن دوران کودکی جهت کسب علوم از روستای خود رهسپار بغداد شد و پس از آموختن علوم چون از همان اوان جوانی به ریاضت کشیدن و زهد رغبتی بسیار داشت در جستجوی سرزمینی بود که تمام شرایط برای نحوه زندگی او مهیا باشد و این مسیر بود که او به روستای «لاش» در منطقه کوهستانی شمال عراق کشانید و در غاری منزل گزید. لاش روستایی کوهستانی است که در ده کیلومتری شمال شرقی شهرستان شیخان قرار دارد. به تدریج مردم بومی منطقه لاش به سبب زهد و تقوای شیخ بر گرد او جمع شدند و او را مشهور خاص و عام شد و تا هنگام وفاتش ۵۵۵ یا ۵۵۸ به کار وعظ و ارشاد مردم ادامه داد و پس از مرگ همان جا در لاش و در مکانی که گوشه‌نشینی اختیار کرده بود به خاک سپرده شد (دانشنامه بریتانیکا).

بعضی از محققان از جمله «صدیق‌الملوجی» می‌گویند: «فرقه‌ای با چنین اسم و رسمی و با اندیشه و باورها در منابع تاریخی قبل از سده ششم هجری نیامده و زمان ظهور و شکل‌گیری آنان به شیخ عدی بن مسافر برمی‌گردد...» اما این نظریه بر جای و استوار نیست، اگرچه از ورود اسلام به شمال بین‌النهرین تا سال ۵۵۸ ه.ق سال وفات شیخ عدی در هیچ منبع تاریخی از فرقه و طایفه‌ای با عنوان ایزدیه اسمی به میان نیامده، اما نبود اسم و رسم از آنان در تواریخ نمی‌تواند دلیل قانع‌کننده و علمی برای نفی و رد وجود تاریخی ایزدی‌ها در دوره قبل از شیخ عدی باشد. می‌توان گفت که یزدیان در دورانی که فاقد رهبری مدبر و واحد بوده‌اند از انتساب خود به نام ایزدی خودداری کرده‌اند با توجه به این مسئله که آثار مکتوب آنان در بیشتر موارد بسیار اندک و انگشت‌شمار است. در حقیقت شیخ عدی مؤسس و بنیان‌گذار آیین و مذهب ایزدیه نبوده و اما او احیاگر این آیین در دوران اسلامی است.

پس از وفات شیخ عدی داستان‌ها و افسانه‌های فراوانی در مورد کرامات و معجزات او در بین یزدیان رواج یافت به طوری که در باورهای خود از او شخصیت اسطوره‌ای ساخته و او را جلوه ملک طاووس نامیدند، پس از او «شیخ شمس‌الدین حسن ابو محمد» ملقب به ابوالبرکت از سال ۵۸۱ تا ۶۴۴ ه.ق تمام شیخی بر منطقه حکاری و جبال اطراف آن و موصل و دهوک و... فرمانروایی کرد. او مردی صالح و اندیشمند بود و مقام شواهد و

و پرنده که تصویری شبیه اردک یا کبوتر را دارد بر روی آن نصب شده، این پرنده نماد طاوس است، هر ناحیه و کشوری دارای سنجق‌هایی است که برخی از آنها در طول تاریخ توسط فرمانروایان عثمانی ضبط و یا توسط افراد دیگری سرقت و به موزه‌ها فروخته شده، اما مجدداً به سران ایزدی مسترد شده! علت این امر ریشه در پنهان‌کاری در دین ایزدیان دارد که احتمالاً سنجق‌های واقعی را در معرض دید عامه قرار نمی‌دهند و سنجق‌های واقعی فقط توسط بزرگان دین ایزدی به طور مخفی محفوظ نگاه داشته شده. سنجق‌های رایج شباهت زیادی به طاووس ندارند و بسیار شبیه یک شی مقدس در دیانت هندوئیسم در جنوب هند هستند که به آن «دپیا» می‌گویند. کشیش «یعقوب سرکیس» در مقاله‌ای که در سال ۱۹۴۷ میلادی در مجله «موصلیه» منتشر کرده می‌گوید: «از پدر بزرگم شنیدم وقتی یکی از پادشاهای عثمانی آمد و سنجق را در مصادر کرد و برد گفت نگران نباش این سنجق هندی است». ایزدیان دارای یک نظام دینی منسجم هستند که به هفت طبقه تقسیم می‌شوند و از بالا به پایین عبارت‌اند از امیر، بابا شیخ، بابا فقیر، پیر، قوال و کوچک که تا حدودی نظام هفت طبقه آیین مهر را در ذهن تداعی می‌کند، پایین‌ترین طبقه دینی کوچک‌ها هستند، در اصطلاح کوچک مخفف گوه چاک است، به معنای کسی که گوش شنوا دارد و اطلاعات امر می‌کند، مرحله بالاتر از کوچک‌ها، قوالان قرار دارند، به این طبقه دینی ایزدی از آن جهت قوال می‌گویند که روایات شفاهی و ادبیات دینی آیین ایزدی را در مراسم و اعیاد تلاوت می‌کنند، قوالان بیانی بلیغ و رسا دارند و اغلب سخنورند.

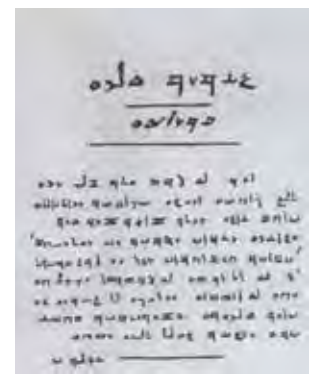
موطن و مسکن اصلی ایزدیان را در حال حاضر باید سرزمین عراق دانست، زیرا زیارتگاه‌های این قوم در کشور عراق قرار دارند، موصل و دهوک و سنجار در ۱۶۲ کیلومتری غرب موصل و شهر شیخان در کرانه شرقی رود دجله در فاصله ۴۵ کیلومتری از دهوک و ۵۳ کیلومتری موصل است و لاش زیارتگاه بزرگ آنها در ۱۰ کیلومتری شهرستان شیخان قرار دارد. شیخان به معنای محل سکونت شیوخ است چون خانواده «چول بگ» که رهبر دینی ایزدیان را بر عهده داشته و دارند قبل از حمله داعشیان در آنجا ساکن بوده‌اند. نگارنده در سال ۸۴۳۱ شمسی به شهر کردند و شاه‌آباد غرب (اسلام‌آباد کنونی) و سر پل زهاب تا گیلان غرب و روستاهای آن رفت و آمد داشتیم، ایزدی‌ها در سرتاسر این ناحیه تا روستاهای کوهستانی سر پل زهاب ساکن بوده و زندگی می‌کردند و با بعضی از آنان روابط دوستانه داشتیم، زمانی که یکی از دوستان ایزدی درباره اصول دین و آیین او سؤال کردم به شدت متغیر شد و گفت: یزیدی هیچ‌گاه نباید پیرامون دین خود با غیر سخن بگوید و این مسئله بیانگر یکی از اصول آیین ایزدی یعنی کتمان عقیده دینی اوست. به نظر می‌رسد که در پژوهش‌های جدید ایزدیان ایران به کلی نادیده گرفته شده‌اند، در حال حاضر مهم‌ترین منبع موجود مورخ قرن ششم هجری «عبدالکریم بن محمد سمعانی» است که در کتاب «انساب» به حضور ایزدیان در ناحیه مرج (اسلام‌آباد کنونی) و کوهستان هولوان (سر پل زهاب) اشاره می‌کند.

کرده و گاو را پس می‌گیرند و ده نفر از پهلوانان را به نگرهبانی آن می‌گمارند، سارقان با غنیمت شمردن فرصت دوباره گاو را به سرقت برده و در کنار مرقد شیخ شمس‌الدین آن را قربانی و گوشت را بین حاضران تقسیم می‌کنند. ایزدیان بر این عقیده‌اند که این کار رشد کشاورزی و دام‌پروری را پدید می‌آورد و نیز گویند هر قطره خونی که از گاو ذبح شده بر زمین می‌ریزد باعث روئیدن رستی‌ها و گیاهان سودمند و خرمی و شادی دل مردمان می‌شود. با توجه به تاریخ این عید و خاتمه آن در بیست و یکم مهر که مصادف با جشن مهرگان است و غسل چشمه سپید (کانی سپ) در این ایام و قربانی کردن گاو در این مراسم آن هم در مقابل قبره شیخ شمس‌الدین (که او را مظهر خورشید می‌دانند)، به طور پنهانی آداب و مراسم آیین مهر را می‌توان در این عید که در قالبی جدیدتر طراحی شده ردیابی کرد.

۳. نصب تخت ایزدی یکی دیگر از جشن‌های ویژه ایام عید جماعت است که در اصطلاح محلی آن را تخت ایزد می‌نامند.

۴. شست‌وشو در چشمه عین البیضا یا چشمه زمزم ایزدیان (کانی اسپی یا چشمه سفید) که در ابتدا و انتهای مراسم انجام می‌گیرد، به منزله پایان مراسم عید است. برخی دیگر از مهمترین اعیاد آنها عبارت است از: عید سال نو (سرسال)، عید ایزد، عید خرما (العجوه) عید بلند، و اعیاد چله تابستانه و زمستانه. ایزدیان مراسمی دارند که بر بلندای مقابل مقبره شیخ عدی برگزار می‌کنند و آن مراسم قبلاغ^۱ است.

پیروان آیین یزیدی بر این باورند که دارای یک آیین مستقل و صاحب شریعت هستند و تا به امروز متون دینی خود را به دو صورت شفاهی و مکتوب حفظ کرده‌اند، کتاب‌های مقدس ایزدیان عبارت‌اند از: ۱. جلوه (تصویر ۱) ۲. مصحف رش. کتاب جلوه را منسوب به شیخ عدی و مصحف رش را نوشته شیخ حسن (ابوالبرکات) می‌دانند که ظاهراً در طول تاریخ مطالبی به آنها اضافه شده و دچار تغییر و تحریف شده و به صورت امروزی درآمده‌اند، کتاب جلوه متنی کوتاه و متشکل از پنج فصل است که سبک نگارش آن همانند کتاب‌های آسمانی است، یعنی نحوه و سبک جملات خطایی است که از خدا به بندگان شده. مصحف رش به معنای سیاه است چون واژه رش در زبان و ادبیات کردی به معنای سیاه است و مفهوم محترم و با وقار را می‌رساند. متن و محتوای مصحف رش با جلوه بسیار متفاوت است، مصحف رش را باید کتابی تاریخی دانست که حوادث تاریخی، آداب و رسوم آنان، خلقت آفرینش ملائکه و آدم و حوا را بازگو می‌کند. در قرن نوزدهم تعدادی از محققان و نویسندگان توانستند به متون این دو کتاب دست یافته و به بررسی، و چاپ آنها اقدام کنند، یکی از این مستشرقان کشیشی به نام «اناستاس ماری» بود که در سال ۱۹۱۲ میلادی از این دو کتاب نسخه‌برداری کرده و در طی دو سال از حروف آن رمزگشایی کرد، الفبای این کتاب‌ها تقریباً شبیه حروف لاتین است (تصویر ۲). یکی از شعائر دینی مهم ایزدی‌ها زیارت پیکره ملک طاوس است، تقدیس ملک طاوس توسط مجسمه و تمثالی که ساخته‌اند انجام می‌گیرد، سنجق به معنای پرچم است که آنها به مجسمه ملک طاوس اطلاق می‌کنند (تصویر ۳) این مجسمه تشکیل شده از دو بخش پرنده و شمعدان، شمعدان به هفت قسمت که هر قسمت نماد یکی از ملائکه‌های هفتگانه است تقسیم شده

تصویر ۱. برگی از کتاب جلوه. مأخذ: آرشیو نگارنده. تصویر ۲. الفبای کتب مقدس ایزدیان. مأخذ: آرشیو نگارنده. تصویر ۳. سنجق (نماد ملک طلووس) که مورد تردید است. مأخذ: آرشیو نگارنده.

نتیجه‌گیری

سابقه آیین یزیدیه به زمانی دور و پیش از شریعت اسلام برمی‌گردد، زیرا ردپای عقاید بابلی، یهودی، هندی، زروانی، زرتشتی و مخصوصاً مهری در عقاید آنها دیده می‌شود، برخی از مشابهت‌های آیین ایزدی و مهری به شرح زیر است:

۱. پنهان داشتن افکار و عقاید و آموزه‌های دینی خود و عدم ابراز آن به پیروان ادیان دیگر.
۲. مقدس بودن روز یکشنبه در هر دو آیین (در آیین ایزدی معتقدند که خلقت ملک طلووس در روز یکشنبه انجام گرفته).
۳. احترام و نیایش خورشید در هر دو دین.
۴. همزمان بودن عید جماعت ایزدیان با جشن مهرگان
۵. قربانی کردن گاو در مراسم آیینی ایزدی و مهری
۶. مقدس بودن عدد هفت و مراحل هفت گانه معنوی در هر دو باور دینی
۷. غسل کردن ایزدیان و مهریان در موقع زیارت و ورود به اماکن مقدس آنها.
۸. انجام مراسم آیینی همراه با آلات موسیقی.

پی‌نوشت

۱. یزدیان در پنجمین روز جشن دسته جمعی خود، مراسم قباغ را اجرا می‌کنند، در مراسم قباغ عده‌ای از آنان به قلّه کوه مقابل مقبره شیخ عدی رفته و در میان هلله و شادی فراوان شروع به تیراندازی می‌کنند.

فهرست منابع

- اسفندیار، کیخسرو. (۱۳۶۲). *دبستان مذهب*. با کوشش رضا ملک‌زاده. تهران: گلشن
- بدلیسی، امیر شریف‌خان. (۱۳۷۷). *تاریخ مفصل کردستان*. تهران: انتشارات اساطیر.
- جکسن، ویلیامز. (۱۳۵۳). *سفرنامه جکسن*. ترجمه: امیری، منوچهر و بدره‌ای، فریدون. تهران: انتشارات خوارزمی.
- حسینی، عبدالرزاق. (۱۳۴۱). *یزیدی‌ها و شیطان‌پرستان*. ترجمه: سید جعفر غضبان. تهران: انتشارات عطایی.
- سنندجی، میرزا شکرالله. (۱۳۷۵). *تحفه ناصری*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شهرستانی، عبدالرحیم. (۱۳۵۸). *الملل و النحل*. به کوشش جلال نائینی. تهران: شرکت افست.
- شولیزاده، فرید. (۱۳۸۸). *پژوهشی در دیانت ایزدیان*. فروهر، (۳۴): ۴۳۲.
- عبدالقاهر بغدادی، ابومنصور. (۱۳۸۵). *الفرق بین الفرق*. جلد ۳. به کوشش جواد مشکور. تهران: انتشارات اشراقی.
- عبدالقاهر بغدادی، ابومنصور. (۱۳۸۵). *الفرق بین الفرق*. جلد ۳. به کوشش جواد مشکور. تهران: انتشارات اشراقی.
- محمدی ملایری، محمد. (۱۳۷۹). *تاریخ و فرهنگ ایران*. تهران: توس.
- یاسمی، رشید. (۱۳۶۳). *کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مشیری، ملک ایرج. (۱۳۸۹). *عرب‌سانانی*. ترجمه: دستمالچی، مهدیه. تهران: انتشارات پایزنه.
- هینلز، جان راسل. (۱۳۸۳). *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه: باجلان فرخی. تهران: انتشارات اساطیر.
- یوسفی، عثمان. (۱۳۹۱). *تاریخ و حیات اجتماعی_ فرهنگی کردهای ایزدی*. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

آورزمانی، فریدون. (۱۳۹۷). آیین و باورهای قوم ایزدی. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۶ (۱۹): ۶-۹

DOI: 10.22034/JACO.2018.63575

URL: http://www.jaco-sj.com/article_63575.html

